BEDRETTİN CÖMERT'E ARMAĞAN

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi,
Beşeri Bilimler Dergisi

ÖZEL SAYI

Ankara, 1980

HARPUT ULU CAMİİ MİNARESİ

Ömür BAKIRER*

Harput Ulu Camii minaresinin, yapı ile olan ilişkisine dayanan tarihleme sorununa burada kısaca değinilip, esas olarak minarenin kaide ve gövdesinin yapımında genelde malzeme seçimi, ayrıntıda ise birim tuğlalarla gerçekleştirilen örgüler ve kesme tuğlalarla uygulanan geometrik düzenlemeler üzerinde durulacak ve bunların tarihlemeğe katkıları irdelenmeğe çalışılacaktır.

1. TARİH

Cami avlusunun Kuzeyinde revak kemerlerinden biri üzerine yerleştirilen Kufî yazılı kitabenin metni ve tarihi için farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Kitabe ve buna bağlı olarak da yapı, genelikle 551 H/1155 - 56 M ile 561 H/1165 - 66 M. yılları arasına, Artukoğullarının Hasankeyf kolundan Fahrettin Karaaslan devrine tarihlenir[1]. Ancak, M. Z. Oral, kitabenin yeni bir değerlendirmesini yaparak, cami ile ilgili olmadığını ve 541 H/1146 M. yılında Karaaslan tarafından hazırlanmış, bazı vergilerin kaldırılmasına ilişkin bir ferman olduğunu saptamıştır[2].

Kitabenin metni için ileri sürülen farklı görüşler yanısıra, camiin mimari nitelikleri de kesin bir tarihleme yapmağa olanak vermemektedir. Yapının önceki incelemelerinde saptanan devir farkları ve onarımlar[3], A. Altun'un yapının plan ve

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, ~~Mimarlık Tarihi ve~~ Restorasyon Bölümü Doçenti.

kuruluş niteliklerini ayrıntılı olarak ele aldığı çalışmasında, açıklık kazanmıştır[4]. Ancak, yapının gerek plan gerekse malzeme kullanımı ve yapı tekniği açısından kesinlikle bir Artuklu ya da Selçuklu yapısı olarak vurgulanamadığı da belirtilmektedir[5].

Önceki bir çalışmamızda, minarenin yapıdan daha erken olabileceğini belirtmiştik[6]. Bu görüş, minarenin yapı ile olan ilişkisinden özümlenmektedir. Minare, yapının Kuzey-Batı köşesine yakın uzaklıkta, Batı duvarındaki bir kemer açıklığının arkasında yer almakta ve bu nedenle de cephede yalnız Batı yüzü görülebilmektedir (Resim 2)[7]. Yapının iç kısmında ise, Kuzey-Batı ve Güney-Kuzey yönünde uzanan tonozlar kaidenin üst kısmına saplanmaktadır (Resim 3).

Minarenin yapı ile olan bu alışılmamış ilişkisi yanısıra, kaidede kesme taş sıralarının, farklı örgü türleri uygulanmış tuğla kuşaklarla nöbetleşmesi, bu kaidenin başlangıçta dört yönden algılanmak üzere özenle tasarlandığını ancak, daha sonra caminin yeniden inşası veya Batı duvarının bir değişiklik geçirmesi sonucu, duvarın iç kısmında bırakıldığını düşündürmektedir. A. Altun, tüm yapının tarihleme sorunu üzerinde dururken, minarenin belki de yapının en eski bölümü olabileceği görüşünü desteklemektedir[8].

2. BİÇİM VE MALZEME KULLANIMI

Minarenin, yaklaşık 400 × 400 cm. genişlikte kare prizmal kaidesi, üstte tonozlarla gizlenir. Çatı üzerinde yükselen pabucun yüzeyi düz silmelerle bölümlenmiştir. Kalın silindirik gövde yukarıya doğru çok az incelir. Gövde şakülünden kayıktır, sonradan eklenen şerefe ve üst kısımda ise eğiklik düzeltilmiştir (Resim 1).

Kaidenin alt kısmında kesme taş ve tuğla örgü kuşakları nöbetleşe kullanılmıştır (Resim 2). Kaidenin üçte iki yüksekliğinden başlıyan tuğla kaplama, pabuç ve gövdenin yüzeylerinde devam eder (Resim 1, 3). Gerek pabuç, gerekse gövdede tuğla kaplamanın dökülen kısımları, tarihi bilinmiyen bir onarımda, volkanik taşlardan bir kaplama ile yer yer sağlamlaştırılmıştır (Resim 1).

Gövdenin yüzeyi, üçü kalın dördü ince, yedi örgü kuşağına bölünmüştür. Kaidede, pabuçta ve gövdenin alt kısmındaki iki kalın ve iki ince kuşakta sırsız tuğla birimlerle tuğla örgüler uygulanmıştır. Gövdenin üst kısmındaki iki kalın ve iki ince kuşakta ise sırsız kesme tuğla birimlerle geometrik düzenlemeler yer almaktadır (Resim 1).

3. SIRSIZ BİRİM TUĞLALARLA ÖRGÜLER

Harput Ulu Camii minaresinin kaidesinde ve gövdesinde, yatay istifte düz örgü; birimlerin kaydırma yapılmadan istiflendiği tekli ve üçlü yatay/düşey istif, birimlerin iki yöne kaydırıldığı yatay/düşey istif yöntemlerine dayanan, üç örgü çeşitlemesi kullanılmıştır.

3. 1. **Yatay istifte düz örgü** kaidenin üst kısmında ve gövdenin şerefe altındaki üst bölümünde yer alır (Resim 1, 3). Örgü kaidede, 21 - 22 × 21 - 22 × 4.2 - 4.5 cm. boyutlarında tam tuğlalar, gövdede ise 21 - 22 × 15 - 16 × 4.2 - 4.5 cm. boyutlarında minare tuğlaları ile uygulanmıştır. Birimler her yatay sırada yarım tuğla boyu kaydırılarak düşey derz araları atlamalı sıralarda üstüste getirilmiştir.

3. 2. **Kaydırma yapılmıyan tekli ve üçlü yatay/düşey istif** çeşitlemeleri minare kaidesinde üç ince kuşak içinde ve gövdenin alt kısmında iki ince kuşakta yer alır.

Kaidede, zemindeki üç kesme taş sırası üzerinde uzanan ve kaideyi çepeçevre dolaşan 45 cm. yükseklikteki ilk örgü kuşağında kaydırma yapılmıyan tekli yatay/düşey istif yer alır (Şekil 1 c., Resim 2, 4). Boyutları 14.5 × 9 × 4.2 - 4.5 cm. olan yarım tuğlaların uzun kenarları yatay, kısa kenarları düşey birim olarak kullanılır ve ilk aşamada bir düşey bir yatay olmak üzere istiflenir. İkinci aşamada yatay birimlerin üzerine düşey, düşey birimlerin üzerine yatay birimler yerleştirilerek düzgün ve tepe üstü oturan 'T' harflerini anımsatan ögeler biçimlendirilir.

Tekli yatay/düşey istifin ikinci çeşitlemesi, birinci tuğla kuşağını izleyen, iki kesme taş sırası üzerinde uzanan, 31 cm. yükseklikteki kuşağı doldurur (Şekil 1b, Resim 2). Boyutları 21 - 22 × 21 - 22 × 4.2 - 4.5 cm. olan tam tuğlalar yalnız düşey birim, boyutları 13.5 - 14 × 9 × 4.2 - 4.5 cm. olan yarım tuğlaların uzun kenarları hem düşey hem yatay birim olarak kullanılır. Yarım tuğlalar bir önceki kuşaktaki düzende istiflenerek, iki aşamada, düzgün ve tepe üstü oturan 'T' harfleri biçimlendirilir. Yanyana iki 'T' ögesinin birbirlerinin boşluklarını doldurmak üzere yaklaştırılmaları ile de fırıldağı anımsatan ögeler biçimlendirilir. Her fırıldak ögesini düşey yönde bir tam tuğla izler ve bu ikisi kuşak genişliğince düzenli aralarla nöbetleşirler. Fırıldakların merkezlerinde oluşan 4 × 4 cm. boyutlarındaki kare derz aralarında alçı harç zemin yükseltilerek yüzeye dış bükey bir kavis verilmiş ve üzerine, sivri uçlu bir gereçle, birbirini çapraz yönde kesen iki eğik çizgi kazınmıştır.

Minare kaidesini çevreliyen, 44 cm. yükseklikteki, üçüncü tuğla kuşakta, kaydırma yapılmadan istiflenen üçlü yatay/düşey örgü yer alır (Şekil 1a, Resim 2). Bu düzenlemede 21 - 22 × 21 - 22 × 4.2 - 4.5 cm. boyutlarında tam tuğlalar ilk aşamada üç düşey üç yatay birim olmak üzere nöbetleşe istiflenir. İkinci aşamada düşey birimler üzerine üç yatay, yatay birimler üzerine üç düşey birim getirilir.

Minare gövdesinin, pabuç üzerinde yükselen, birinci kalın örgü kuşağının alt ve üst kenarlarını sınırlayan, 22 cm. yükseklikteki iki ince kuşakta tekli yatay/düşey istif bir kez daha tekrarlanır (Şekil 2a, Resim 1, 5, 6). Boyutları 14 - 15 × 9.5 - 10 × 4.2 - 4.5 cm. olan yarım tuğlalar ilk aşamada iki düşey, iki yatay birim olmak üzere istiflenir. İkinci aşamada, düşey birimlerin dış köşelerine yatay, yatay birimlerin dış köşelerine düşey birimler, alttakiler ile 90°'lik açı yapacak şekilde oturtularak 'L' harflerini anımsatan ve birbirleri ile sırsırta dizilen ögeler biçimlendirilir.

3. 3. **İki yöne yükselen derzli yatay/düşey istif,** minarede uygulanan üçüncü örgü türüdür ve pabuç kısmında düz silmeler arasındaki yüzeyler yanısıra silindirik gövdenin alt bölümündeki kalın örgü kuşağında yer alır (Şekil 2b, Resim 1,6). Pabuç yüzeyinde örgü, onarım nedeniyle bozulmuştur ancak, gövdede nitelikleri saptanabilir durumdadır.

Gövdede, yaklaşık 220 cm. yükseklikteki bu örgü kuşağını iki farklı boyutta yarım tuğlalar, minare tuğlaları ve küçük kare birimleri şekillendirir. Yatay/düşey istifin ilk yatay sırasında yarım tuğlalar bir düşey, üç yatay olmak üzere istiflenir. Düşey birimler üzerine birer küçük kare birim oturtulur. Birinciyi izleyen üç yatay sırada, düşey birimler, bir düşey birim kalınlığı bir düşey derz arası genişliğinde sağa ve sola kayarak yükselir ve yatay doğrultu ilé 45° lik açı yapan eğik çizgileri oluştururlar. Bu yöntemle gerçekleştirilen kırık çizgiler, silindirik gövdeyi sarmak üzere, yatay yönde kesintisiz devam ederler. Düşey yönde ise yedi kez yinelenirler.

4. SIRSIZ KESME TUĞLALARLA DÜZENLEMELER

Harput Ulu Camii minaresinde gövdenin yaklaşık yarı yüksekliğinden başlayıp şerefeye doğru yükselen iki kalın, iki ince kuşakta, bir veya iki farklı biçimde kesme tuğla ögelerle, geometrik düzenlemeler uygulanmıştır.

4. 1. **Baklava-daire düzenlemesi,** minare gövdesinin üst kısmındaki iki kalın kuşağın alt ve üst kenarlarını sınırlıyan ince kuşaklarda yer alır (Şekil 3a, Resim 5,7). Yükseklikleri 16 cm. olan bu kuşakların iki kenarlarını minare tuğlaları sınırlar. Kuşakların iç kısımlarında ise 11-12 cm. genişlikte, 6-7 cm. yükseklikte, 4.2-4.5 cm. kalınlıkta bademlerle; çapları 6-7 cm., kalınlıkları 4.2-4.5 cm. olan daireler, baklavaların sivri uçları dairelere değecek şekilde nöbetleşerek dizilirler.

4. 2. **Eşkenar üçgen-badem düzenlemesi,** minare gövdesinin alttan üçüncü kalın kuşağında yer alır (Şekil 3b, Resim 6). Bir kenarları kavisli, diğer iki kenarları düz olan bademlerin kenar uzunlukları 12.5 cm., kalınlıkları 4.2-4.5 cm.; bademlerin uzunlukları 11-12 cm., genişlikleri 2.5-3 cm., kalınlıkları 4.2-4.5 cm. dir. Bu iki ögenin birbirleri ve minare yüzeyi ile olan ilişkileri geometrik bir çözümün sonucudur.

Düzenlemenin geometrik çözümü beş aşamada tamamlanır. Birinci aşama yarıçapları 16 cm. olan çemberlerle bir çember ağının kurulmasıdır (Şekil 4/1). İkinci aşamada, merkezleri aynı yatay doğrultu üzerinde dizilen ve üstüste sıralarda yarımşar aks kayan çemberlere, içten teğet köşe üzerine oturan düzgün altıgenler çizilerek altıgen ağı kurulur (Şekil 4/2). Her altıgen, içinde bundan sonraki aşamaların aynen yinelendiği, birim altıgendir. Üçüncü aşamada, birim altıgenlerin açı ortayları çizilir (Şekil 4/3). Dördüncü aşamada, çember ağında, merkezleri aynı yatay doğrultudaki çemberlerin içine ve dışına birer çember daha çizilir. Kesişen çember yayları arasında altıgenlerin kenarlarını çevreliyen bademler biçimlenir (Şekil 4/4). Birinci aşamada oluşturulan çember yaylarının kesişme noktalarının,

altıgenlerin açı ortaylarına paralel olarak, düşey ve yatay doğrultu ile 30° ve 60° açılı yönlerde karşılıklı birleştirilmesi ile beşinci aşamada, birer kenarları çember yayını izlemek üzere kavisli, açı ortaylarına paralel uzanan diğer kenarları düz olan eşkenar üçgenler biçimlenir (Şekil 4/5).

Beş aşamada gerçekleştirilen bu tasarım badem ve eşkenar üçgenlerin biçimlerini ve minare gövdesindeki yerleştirme düzenlerini saptamada esas yöntemdir. Tek tek tuğlaları tuğladan kesmek için ise geometrik çözüm sonucu elde edilen biçimlere uygun kesici aletlerin kullanılmış olması daha kolay ve uygulama açısından daha akılcı bir yöntemdir.

4. 3. **Yalnız badem düzenlemesi,** minare gövdesinin üst kısmındaki dördüncü kalın süsleme kuşağını doldurur. Bu düzenleme, kesme tuğla birimlerinin biçimi ve uygulama yöntemi açısından bir öncekinin basitleştirilmiş şeklidir (Şekil 3c, Resim 6,7). Çember yayları üzerine, 14.5 cm. uzunlukta, 3.5 cm. genişlikte, 4.2-4.5 cm. kalınlıkta, bademlerin dizilmesi ile biçimlenen bu düzenlemenin geometrik çözümü dört aşamada tamamlanır. Birinci ve ikinci aşamalar bir önceki kuşaktaki aşamaların tekrarı olup çember ağı ve altıgen ağının kurulmasını içerirler (Şekil 5/1, 5/2). Üçüncü ve dördüncü aşamalar ise bademlerin biçim, boyut ve yerleştirme düzenlerini saptarlar (Şekil 5/3, 5/4). Burada da bademlerin bir öncekiler gibi hazırlandıkları izlenmektedir.

5. HARPUT ULU CAMİİ MİNARESİNDE TUĞLA İLE UYGULANAN ÖRGÜ VE DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıda tanımlanan ve belki de Anadolu'daki en eski tuğla minare olan Harput Ulu Camii minaresinin kaide, pabuç ve gövdesinde uygulanan örgüler ve geometrik düzenlemeler birkaç yönde kendine özgü nitelikler göstermekte ve Selçuklu döneminde Anadolu'da inşa edilen diğer tuğla minarelerden bir bakıma ayrılmaktadır. Bu farklar; genelde malzeme seçimi, ayrıntıda birim tuğlalarla gerçekleştirilen örgülerin seçimi ve kesme tuğlalarla gerçekleştirilen geometrik düzenlemelerin seçimi olmak üzere üç yönlü ele alınabilir.

5. 1. Malzeme Seçimi

Malzeme seçimi açısından bakıldığında, minare kaidesinde kesme taş sıraları ile nöbetleşen tuğla örgü kuşakları bu minareye özgü bir uygulamadır. Anadolu'da bu dönemde minare kaideleri için genellikle yaygın olan uygulama, 12. y.y. sonlarına tarihlenen Erzurum Tepsi Minare[9] ve 13. y.y. başına tarihlenen Sivas Ulu Camii[10] minareleri gibi, kaidenin de tamamen tuğladan inşa edilmesi veya yine aynı tarihlerden Kayseri Ulu Camii minaresi gibi, kaidenin tamamının kesme taş oluşudur[11]. Türkistan, Horasan ve Orta İran bölgelerinde, 10. y.y.'dan başlamak üzere inşa edilen tuğla minarelerde genellikle belirgin bir kaide kısmı

yoktur, ancak bazılarında daha belirginleşen kaideler de tuğladan inşa edilmiştir. Bunlara örnek olarak, 11. y.y. başından Türkistan'da Özkent[12], Tirmiz yakınında Car Kurgan[13], ve Tirmiz minareleri[14]; Horasan bölgesinde, 12. y.y. başından Buhara'da Kalayan[15], 12. y.y. sonlarına tarihlenen Firuzabad[16], Orta İran bölgesinde, 1058 civarından Damgan'daki Mescid-i Cuma[17], 1061 tarihli Sava Meydan Camii[18], 11. y.y.'dan Demavend'deki Mescid-i Cuma[19] 1098 tarihli Barsian'daki Mescid-i Cuma[20], Sabzevar yakınında 1111-1112 tarihli Hosrugird[21], 1110 tarihli Sava Mescid-i Cuma[22] ve 1107 tarihli Isfahan'daki Chihil Duhtaran[23] minareleri verilebilir.

Anadolu'da 13. y.y. sonlarına kadar gerek duvar yüzeyleri, gerekse minare kaidelerinde taş ve tuğlanın birlikte ve nöbetleşe kullanımına rastlanmamaktadır. Bu yöntem 14. y.y.'ın başından itibaren yaygınlaşır[24]. Minare kaidelerinde erken kullanımına birkaç örnek olarak, 13. y.y. sonlarından Afyon Ulu Camii[25] ve Kuyulu Mescid[26] minareleri ile 14. y.y. hemen başından Tokat Alaca Mescid[27] ve Garipler Camii[28] minareleri verilebilir. Ancak bunlarda da tuğla birimlerinin yatay istif dışında bir örgü biçimlendirmeleri söz konusu değildir.

Malzeme seçiminde ikinci bir dikkat çekici nokta, gövdede minare tuğlaları ile yarım tuğlaların aynı örgüde birlikte kullanılmasıdır. (Resim 5. 6). Erzurum Tepsi Minare'de gövdeyi kaplıyan yatay istifte, ve kalın kuşak içerisindeki yatay/düşey istifte yalnız tam tuğlalar kullanılmıştır[29]. Sivas Ulu Camii minaresinde ise gövde yatay istifte minare tuğlaları ile kaplanmış, yalnız kufî yazı kuşağında kesme tuğlalar kullanılmıştır[30]. Bu tarihten başlamak üzere de minare tuğlaları minare gövdelerinde esas malzeme olmaktadır. Türkistan, Horasan, Orta İran bölgelerinde de 10 ve 12. y.y.arasında, tam, yarım ve minare tuğlalarının, örgü çeşitlemelerini biçimlendirmek üzere, aynı minare gövdesinde farklı kuşaklarda yer alabildikleri ancak, aynı tuğla örgü türü için farklı biçimde birimlerin kullanılmadığı izlenmektedir[31].

5. 2. Tuğla Örgülerin Seçimi

Harput Ulu Camii minaresi, kaide, pabuç ve gövdenin yüzeylerini kaplıyan tuğla örgülerin seçimi açısından ele alındığında, kaydırma yapılmıyan tekli ve üçlü yatay/düşey istiflerin minare kaidelerinde ve gövdelerinde kullanımlarının; kaydırma yapılan iki yöne yükselen derzli yatay/düşey istifin ise minare gövdelerinde kullanımının sınırlı olduğu izlenmektedir.

Kaydırma yapılmıyan tekli yatay/düşey istifin Harput Ulu Camii minaresinde kaidedeki en alt kuşakta uygulanan çeşitlemesine (Şekil 1c). yaklaşık bir örnek Eskişehir, Seyitgazi yapı grubundaki camiin 1207-8'e tarihlenen ilk dönemine ait bölümünü oluşturan eyvanın cephesinde bulunmaktadır[32]. İnce bir kuşak içinde yer alan örgüde tuğlalar 'T' harfini anımsatan ögeleri biçimlendirmek üzere değil, bunları sınırlamak üzere yerleştirilmiştir. Aynı örgünün daha erken bir örneği ise, 1147-48 tarihli Maraga'daki Kümbed-i Surkh'un Doğu cephesinde kemer aynasının yüzeyinde kullanılmıştır[33].

Kaydırma yapılmıyan tekli yatay/düşey istifin Harput Ulu Camii minaresinin kaidesinde, ikinci kuşakta kullanılan çeşitlemesine (Şekil 1b) 13. y.y. yapılarında tekrar rastlanmaktadır. Örgünün minarede kullanımına ikinci örnek 13. y.y. ortalarına tarihlenen Aksaray Kızıl Minare'dir[34]. Ancak bu kez kaide yerine minarenin silindirik gövdesinin ortasına ve iki kalın örgü kuşağını ayırıcı nitelikte yerleştirilen ince kuşakta kullanılmıştır (Şekil 6d, Resim 8).

Aynı örgünün minareler dışındaki kullanımına ise Seyitgazi yapı grubundaki camide, 1217-20 tarihli Sivas Keykavus Darüşşifası'nda avlunun Kuzey kanadında ve pencere üzerinde ince bir kuşak içinde (Şekil 6a, Resim 9)[35], aynı tarihten Niksar, Kırkkızlar Türbesi'nde Güney cephenin pencere alınlığında (Şekil 6b)[36], ve 1224 tarihli Akşehir Ferruhşah Mescidi'nin ön cephesinde giriş kapısı ve pencere alınlıklarında rastlanmaktadır (Şekil 6c, Resim 10)[37]. Yukarıda verilen örneklerde, istif türü ve sonuçta biçimlenen ögeler benzer olmakla beraber derz-aralarını ele alınışı farklıdır.

Bu örgü türüne Anadolu dışından verilebilecek az farklı bir diğer örnek ise Horasan'daki Rıbat-ı Şerif'tir. Yapının 1114-15 yılındaki inşaat dönemine ait kubbeli salonun geçiş kısmındaki sağır nişlerde kullanılan örgüde yatay ve düşey birimler çiftli nöbetleşmektedir[38].

Kaydırma yapılmıyan üçlü yatay/düşey istifin kaidenin üçüncü kuşağında uygulanan türünün (Şekil 1a, Resim 2) yakın benzeri, yaklaşık 1300'e tarihlenen Tokat Alaca Mescid minaresinde gövdenin üst kısmında ince bir kuşak içinde yer alır (Şekil 7, Resim 12). Yarım tuğlalarla biçimlendirilen örgü kuşaklarının birinde üç yatay, bir düşey birim nöbetleşmesi, ikincisinde ise düşey birimlerin basamaklı yerleştirilerek yatay birimlere eklenmesi söz konusudur. Aynı istif türüne diğer bir örnek Afganistan'ın Bust şehrinde 11-12. y.y. arasına tarihlenen Giyaseddin Türbesi'nin kubbe yüzeyidir. Burada beş yatay birim, beş düşey birimle nöbetleşmektedir[39].

İki yöne yükselen yatay/düşey istifle minare gövdesinde gerçekleştirilen kırık çizgilerin tam benzeri 13. y.y. süresince Anadolu'da inşa edilen minarelerde uygulanmamıştır (Şekil 2, Resim 1). Yalnız 1213 tarihli Akşehir Ulu Camii minaresinin kaidesinde, pabucun güneye yönelen yüzünde, aynı örgünün tek bir kırık çizgiden oluşan ayrıntısı verilmiştir (Resim 12)[40]. Aynı örgünün dış yapıda ve daha çok iç yapıda kullanımına ise karşılaştırma örnekleri boldur.

Örgünün dış yapıdaki kullanımına Harput Ulu Camii ile aynı tarihlerde Cizre Ulu Camii'nin giriş eyvanı tonozu[41], ile Aksaray Selimeköy'deki Anonim Türbe'de sekizgen gövdenin köşelerindeki uygulama verilebilir (Şekil 8, Resim 14)[42]. İç yapıdaki kullanımı ise kubbe ve geçiş elemanlarının yüzeylerinde yaygındır. Birkaç örnek olarak, 12. y.y. sonlarına tarihlenen Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi'nin mescid odasında kubbeye geçişteki sağır nişlerin yüzeyleri[43], 13. y.y. ilk yarısından Malatya

Ulu Camii'nde mihrab önü kubbesinin geçiş kısmında köşe bingileri ve sağır nişlerin yüzeyleri (Resim 14)[44], 13. y.y. ilk yarısından Konya'da İç Karaaslan Mescidi'nin kubbesi[45], 13. y.y. ikinci yarısından Konya'da Sırçalı Mescid'in kubbesi[46], Ankara-Konya yolunda 1246-49 tarihli Horozlu Han'ın orta mekân kubbesi[47], 13. y.y. son çeyreğinden Konya'da Sahip Ata Mescidi[48], ve Beyhekim Mescidi[49], kubbeleri ile Aksaray'da Darphane olarak tanınan yapının tonoz alınlığı verilebilir[50]. Bütün örneklerde yatay ve düşey birimlerin nöbetleşe istifi ve kaydırma yöntemi aynıdır ancak, yön değiştirme sıralarının farklı olması sonucu kırık çizgilerin boyutları da farklıdır. Örgünün kubbelerdeki kullanımında, yatay yönde devam eden çemberlerin biçimlendirdikleri çemberler, kubbe eteğinden merkeze doğru küçülerek içiçe dizilirler (Resim 15). Kubbe yüzeylerinde örgünün yalnız sırsız tuğlalarla uygulanan türü yanısıra, düşey birim olarak sırlı tuğla veya çini birim kullanılan türü de yaygındır[51].

İki yöne yükselen derzli yatay/düşey istifin minare gövdelerindeki uygulamalarının Anadolu dışı yapılarında da kısıtlı olduğunu Karahanlı döneminde Tirmiz'de 1108-09 inşa edilen Car Kurgan'ın tek örnek oluşu göstermektedir[52]. Buna karşın, iç yapıdaki kullanımı Anadolu'daki gibi daha çok benimsenmiştir. Örgü Orta İran bölgesinde, 1055-58 tarihli Ardistan'daki Mescid-i Cuma'nın mihrab önü kubbesindeki bingilerin yüzeylerinde[53], Isfahan'daki Mescid-i Cuma'nın ilk devrine ait Güney Doğu'daki küçük tonozlu mekânında kemer içliklerinde, Kuzey kubbesinin geçiş kısmındaki bingilerde yer alır[55]. Horasan'da Rıbat-ı Şerif'in 1114-15 tarihli birinci avlusundaki eyvanın duvarlarında[56], Sangan'da 1110 tarihli Haydarıye Türbesi[57], 1140-41 tarihli Mescid-i Gunbad'da[58], ve Karahanlı yapılarından, 11-12. y.y. arasına tarihlenen Tirmiz'deki Hüseyin Türbesi'nde[59] örgü birbirini anımsatan düzen ve işçilikte kullanılmıştır[59].

5. 3. Kesme Tuğla Düzenlemelerin Seçimi

Harput Ulu Camii minaresi kesme tuğla birimlerle uygulanan geometrik düzenlemelerin seçimi açısından ele alınırsa, bu seçimin de kendine özgü olduğu izlenir (Şekil 3, 4, 5, Resim 5, 6, 7). Anadolu'da 12. y.y. ikinci yarısından 13. y.y. sonuna kadar inşa edilen minarelerde Kufî yazı kuşakları dışında kesme tuğla işçiliği çok yaygın değildir ve bunlar da genellikle tek bir geometrik ögenin yinelendiği ince kuşakları oluştururlar[60]. İki farklı ögeden oluşan, *baklava-daire düzenlemesi* ise, minare olarak yalnız burada kullanılmıştır. Aynı düzenleme, 12. y.y. ikinci yarısına tarihlenen Kemah Mengücek Gazi Türbesi'nde taçkapının kemer aynasında[61], Aksaray Bekâr Sultan Türbesi'nde de gövdenin üst kısmında bir kez daha sırsız tuğlalarla uygulanmıştır[62]. Aynı düzenleme Akşehir Ferruhşah Mescidi'nde pencere alınlıkları üzerinde sırlı birimlerle gerçekleştirilmiştir (Resim 10).

İran yöresi yapılarında sırsız tuğladan baklava-daire düzenlemeleri daha yaygındır. Bunlara örnek olarak, 1061 tarihli Sava Mescid-i Meydan minaresinde

kitabe kuşağının iki kenarını çerçeveliyen ince kuşaklarda[63], Isfahan'daki Mescid-i Cuma'da Güney kanaddaki bazı tonozlarda ince kuşaklarda[64], Barsian'daki Mescid'i Cuma'da hem iç mekânda hem de silindirik minarenin gövdesinde kalın örgü kuşaklarını sınırlıyan ince kuşaklarda[65], ve Kazvin Haydariye Mescidi'nde iç mekânda ince kuşaklar içindeki kullanımları verilebilir[66].

Kesme tuğladan *eşkenar üçgen ve bademler ile yalnız bademlerin* geniş bir örgü kuşağının yüzeyinde geometrik bir düzene uygun olarak yerleştirilmeleri Anadolu'da yalnız Harput Ulu Camii minaresinin gövdesinde uygulanmıştır (Şekil 3, 4, 5, Resim 5, 6, 7). Yukarıda da belirtildiği gibi Anadolu minarelerinde kesme tuğlalarla geometrik düzenlemelerin ince kuşaklar içinde uygulanmalarına karşın bunlar geniş yüzeylerin kaplanmasında benimsenilmemişlerdir. Anadolu dışında ise, düzen ve uygulama açısından benzer, ancak desen açısından az farklı bir örnek Irak'ta Zengi dönemi yapılarından Musul Ulu Camii minaresindedir[67].

6. SONUÇ

Yukarıda belirtmeğe ve vurgulamaya çalıştığımız bütün bu özellikleriyle, Harput Ulu Camii minaresi, bazı nitelikleriyle ileriye dönük; bazı nitelikleriyle 10. y.y.'dan başlamak üzere Türkistan, Horasan ve Orta İran yörelerinde gelişen ve 12. y.y.'ın ikinci yarısından sonra da Anadolu'da devam ettirilen tuğla geleneğinin genel gelişme çerçevesi içerisinde; diğer bazı nitelikleriyle de kendine özgü yenilikler getirmektedir.

Ancak, bütün bu özümlemeler minare için tuğla örgülerine dayanan bir tarihleme yapmağa ve 12. y.y.'ın hangi çeyreğinde inşa edildiğini kesinlikle belirtmeğe olanak vermemektedir. Giderek, başında da belirttiğimiz gibi, Harput Ulu Camii minaresinin, halen bir parçası olduğu yapıdan daha erken olduğu görüşünü bir kez daha yinelemekle yetiniyoruz.

---

(1) M. Van Berchem, *Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbakır*, Abh. Gott. Phil. Hist. Klass. HF, IX, III, 1907, s. 18, Kit. No. 9. N. Ardıçoğlu, 'Harput Artukoğullarına ait Kitabeler', *Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul, 1939, s. 41-42, kitabe metni.
T. Sauvaget, 'Inscription Arabes', *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, I, Paris, 1940, s. 259-260, 351, Kit. No. 142.
A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, I, Paris, 1940, s. 258-259.
K. Erdmann, 'XIII. Yüzyıl Camilerinin Özel Durumu', *I. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1959, *Tebliğler*, Ankara, 1962, s. 144.
N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 45.
D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, s. 126-128.
O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, İstanbul, 1973, s. 12.

(2) M. Z. Oral, 'Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi'', *VI. Türk Tarih Kongresi, Tebliğler,* Ankara, 1967, s. 140 v.d.
(3) A. Gabriel, *a.e.a.y.*
(4) A. Altun, 'Harput Ulu Camiinin Durumu', *Sanat Tarihi Yıllığı,* V. 1972-1973, İstanbul, 1973, s. 79-86.
A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* İstanbul, 1978, s. 27 - 30.
(5) *y.e.a.y.*
(6) Ö. Bakırer, 'Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri', *Vakıflar Dergisi,* IX, Ankara, 1971, s. 341, Kat. No. 2.
(7) A. Altun, *a.e.*, s. 43, Plan. 4.
A. Gabriel *a.e.*, Şek. 190.
(8) A. Altun, *a.e.*, s. 28.
(9) A. Ş. Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtlar ve Kitabeleri,* İstanbul, 1936, s. 93.
M. H. Yınanç, 'Erzurum', *İslâm Ansiklopedisi,* V, İstanbul, 1945, s. 349.
İ. H. Konyalı, *Erzurum Tarihi,* İstanbul, 1960, s. 135.
R. H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa Région,* Paris, 1968, s. 23-25.
R. Arık, 'Erzurum'da İki Cami', *Vakıflar Dergisi,* VIII, Ankara, 1969, s. 150.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 340, Kat. No. 1.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın İkinci Yarısından Onüçüncü Yüzyılın Sonuna Kadar Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı,* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1977, s. 21 - 26, Res. 50.
(10) A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolie,* II, Paris, 1934, s. 145.
S. Eyice, 'Anadolu'da ve Rumeli'de Türk Mescid ve Camileri', *İslam Ansiklopedisi,* VIII, İstanbul, 1960, s. 102.
M. Z. Oral, 'Sivas Ulu Camii Kitabeleri', *İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* V/1-4, Ankara, 1956, s. 150.
K. Erdmann, 'Zur Türkischer Baukunst Seldschukischer und Osmannischer Zeit', *İstanbuler Mitteilungen,* 8, Tübingen, 1958, s. 2 - 3.
Ö. Bakırer, 'Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin....', s. 338, Kat. No. 4, Res. 6.
D. Kuban, *a.e.*, s. 111.
Ş. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* , İstanbul, 1972, s. 33.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 22.
G. Öney, *Türk Çini Sanatı,* İstanbul, 1976, s. 17.
M. Meinecke, *Fayencedekorationen Seldchukischer Sakralbauten in Kleinasien,* II, Tübingen, 1976, 1976, s. 426 - 427.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 67 - 71, Kat. No. 11.
(11) H. Ethem, *Kayseriyye Şehri,* İstanbul, 1915, s. 18 - 19.
A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anadolie,* I, Paris, 1931, s. 32 - 35.
D. Kuban, *a.e.*, s. 121.
Ö. Bakırer, 'Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin ....', s. 338, Kat. No. 5, Res. 9.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 20 - 21.
G. Öney, *a.e.a.y.*
M. Meinecke, *a.e.*, s. 178.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 56 - 59, Kat. No. 8.
(12) E. Cohn - Wiener, *Turan, İslamische Baukunst in Mittelasien,* Berlin, 1930, s. 13, 33, Lev. IV.
J. Sourdel - Thomine, 'Deux Minarets d'epoque Seldjoukide en Afganistan', *Revue Syria,* 30, 1953, s. 133, No. 6.
E. Esin, 'Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii', *VI. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 1961, *Tebliğler,* Ankara, 1967, s. 125.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 22, Res. 34.
(13) *y.e.*, s. 23, Res. 36, 37.

(14) F. Sarre, *Denkmäler Persischer Baukunst,* Berlin, 1900 - 1910, Res. 229. J. Sourdel - Thomine, *a.e.*, s. 133.
(15) E. Cohn - Wiener, *a.e.*, s. 13, 33, Lev. IV.
O. Grabar, *Islamic Architecture and Its Decoration,* London, 1965, s. 50, Res. 10 - 12.
E. Esin, *a.e.*, s. 128.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 22, Res. 33.
(16) E. Diez, *Churasanicsche Baudenkmäler,* I, Berlin, 1918, s. 50 - 51, Lev. 10/3, 11/1, 2, 3.
E. Diez, *Persien Islamische Baukunst in Churasan,* Darmstadt, 1923, s. 166 - 167, Res. 19, 38.
O. Grabar, *a.e.*, s. 68, Res. 563.
(17) F. Sarre, *a.e.*, s. 112.
O. Grabar, *a.e.*, s. 59, Res. 197.
D. N. Wilber, 'The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in Iran', *Ars Islamica,* VI, Michigan, 1939, s. 30 - 31.
A. U. Pope, *Survey of Persian Art,* Oxford, 1967 (İkinci Baskı), Pl. 359 B.
(18) O. Grabar, *a.e.*, s. 60, Res. 212.
(19) M. B. Smith, 'Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture, I, Masjid-i Djuma, Demavend', *Ars Islamica,* 11/2, Michigan, 1935, s. 161, Res. 25, 26.
(20) M. B. Smith, 'The Manars of Isfahan', *Athar-é-Iran,* 1/2, Isfahan, 1936, s. 318, Res. 208.
M. B. Smith, 'Material for A Corpus of Early Iranian Islamic Architecture', *Ars Islamica,* IV/1, Michigan, 1937, s. 15 - 32, Res. 2, 3.
(21) E. Diez, *Persien .....*, Lev. 19, 20, 21, 22.
E. Diez, *Churasanische .....*, Lev. 12/1, 13/2.
A. U. Pope, *a.e.*, Lev..358 B.
(22) *y.e.*, Lev. 358 A.
O. Grabar, *a.e.*, Res. 214.
(23) B. M. Smith, 'Manars .....', s. 318, 321, Res. 211.
A. U. Pope, *a.e.*, Lev. 361 A.
(24) Osmanlı Mimarisinde, duvar örgüsünde taş ve tuğlanın beraber kullanılması için, Bk:
A. Batur, 'Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine', *Anadolu Sanatı Araştırmaları,* 2, İstanbul, 1970, s. 122 - 133.
(25) M. M. Koman - M. F. Uğur, *Selçuklu Veziri Sahip Ata ve Oğullarının Hayat ve Eserleri,* İstanbul, 1934, s. 137.
K. Otto-Dorn, 'Seldchukische Holzsäulen Moscheen in Kleinasien', *Aus Der Welt der Islamische Kunst,* Festschrift Für Ernst Kühnel, 1957, s. 59 - 87.
K. Otto-Dorn, *Kunst Des Islam,* Baden - Baden, 1965, s. 150.
Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,* Ankara, 1972, s. 92 - 98.
G. Öney, *a.e.*, s. 20.
Ö. Bakırer, Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin ....., s. 343, Kat. No. 26, Res. 57.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 365 - 367, Kat. No. 59.
(26) Vakıflar Genel Müdürlüğü, *a.e.*, s. 89 - 91.
G. Öney, *a.e.a.y.*
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 396 - 398, Kat. No. 67.
(27) T. Gökbilgin, 'Tokat', *İslam Ansiklopedisi,* XII, İstanbul, 1974, s. 403.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 443 - 449, Kat. No. 79.
(28) T. Cantay, 'Bir Kuzey Batı Anadolu Gezisinden Notlar', *Sanat Tarihi Yıllığı,* VII, 1967 - 77, İstanbul, 1977, s. 25.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 450 - 452, Kat. No. 80.
(29) *y.e.*, Res. 119, 148.
(30) *y.e.*, Res. 52.

(31) Bunlara, birkaç örnek olarak: Ardistan, Barsian, Demavend ve Sava minareleri verilebilir. Bk. yukarıda, Not. 18, 19, 20, 22.

(32) M. Sözen, 'Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler', *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1968, s. 170 - 171, Kitabe Metni.

(33) A. U. Pope, *a.e.*, Lev. 341 A, B.
S. P. Seher - H. C. *Thoss, Design and Color in Islamic Architecture,* Washington, D.C., 1968, Lev. 30, 31, 32, 33.

(34) A. Gabriel, *Niğde Türk Anıtları* (Çeviri: A. A. Tütenk), Ankara, 1962, Appendix - s. 73: minarenin ait olduğu mescidin, 1221 - 1236 yılları arasında I. Alâaddin Keykubat devrinde yapıldığı görüşü.
Ö. Bakırer, 'Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin ....., s. 339, Kat. No. 15.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 34 - 35.
G. Öney, *a.e.*, s. 18.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 14 - 16.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 261 - 266, Res. 55, 158.

(35) M. van Berchem - H. Edhem, *Materiaux pour un Corpus Inscriptiorium Arabicarium,* III, Asié Mineure, I, Sivas - Divriği, Kahire, 1910, s. 6 - 10.
A. Gabriel, *Monuments* ....., II, s. 148 - 150.
S. Çetintaş, *Sivas Darüşşifası,* İstanbul, 1953, s. 13 - 14.
Ş. Yetkin, 'Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklulardan Gelen Bazı Etkiler, *Sanat Tarihi Yıllığı,* II, 1966 - 1968, İstanbul, 1968, İstanbul, 1968, s. 41 - 43.
O. Arık 'Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri', *Anadolu,* (Anatolia), XI, 1967, Ankara, 1969, s. 73, 105.
A. Kuran, *Anadolu Medreseleri,* I, Ankara, 1969, s. 104.
Ş. Yetkin, Anadolu'da Türk Çini ....., s. 36 - 40.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 101.
G. Öney, *a.e.*, s. 37.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 431.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 93, 100 - 102.

(36) M. van Berchem - H. Edhem, *a.e.*, s. 10, 113.
A. Gabriel, *a.e.*, s. 126 - 127, 150.
O. Arık, *a.e.*, s. 68.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 40 - 41.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 123.
G. Öney, *a.e.*, s. 37.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 407 - 409.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 131, 133 - 134, Şek. 45 b, Res. 21.

(37) İ. H. Konyalı, *Akşehir,* İstanbul, 1945, s. 311 - 313.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 62.
G. Öney, *a.e.*, s. 22.
Y. Demiriz, 'Mimari Süslemede Renk Unsuru Olarak Kullanılan Keramik Çanaklar', *Sanat Tarihi Yıllığı,* V, 1972 - 1973, İstanbul, 1973, s. 176.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 83, 147 - 148, Şek. 46 a, Res. 24, 98.

(38) A. Godard, 'Khorasan', *Athar-é-Iran,* IV/1, Isfahan, 1949, s. 13 - 26, Res. 41.
A. Grabar, *a.e.*, s. 67.

(39) *y.e.*, Res. 1, 2, 123, 155.
A. U. Pope, *a.e.*, s. 485 - 488, 930, 946 - 948, 1267 - 1268.

(40) İ. H. Konyalı, *a.e.*, s. 349 - 350.
G. Öney, 'Akşehir Ulu Camisi', *Anadolu* (Anatolia), IX, Ankara, 1967, s. 172.

Ö. Bakırer, 'Anadolu'da XIII. Yüzyıl .....', s. 339, Kat. No. 6.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 59 - 60.
G. Öney, *Türk Çini* ....., s. 17.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 23 - 28.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyıl* ....., s. 72, 76 - 78, Şek. 62, Res. 108.

(41) y.e., s. 3 - 4, Res. 103.

(42) Z. Bayburtoğlu, 'Niğde - Aksaray Selime Köyü Türbesi', *Önasya,* Ocak, 1971, 6/65.
İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde - Aksaray Tarihi,* İstanbul 1974, II, s. 1416 - 1419.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 49, 52 - 53, Şek. 51, Res. 107.

(43) M. H. Yınanç, 'Danişmendliler', *İslam Ansiklopedisi,* III, İstanbul, 1954, s. 476.
T. Özgüç - M. Akok, 'Melik Gazi Türbesi ve Kalesi', *Belleten,* XVIII/17, Ankara, 1954, s. 334.
O. Arık, *a.e.*, s. 74.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 36, 41 - 42, Şek. 50, Res. 15, 106.

(44) O. Arık, 'Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında', *Vakıflar Dergisi,* VIII, Ankara, 1969, s. 141 - 149.
A. Gabriel, *Voyages* ....., s. 352.
M. Z. Oral, 'Malatya Kitabeleri ve Tarihi', *III. Türk Tarih Kongresi,* 1943, *Tebliğler,* Ankara, 1948, s. 435.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 50.
G. Öney, *a.e.*, s. 22, 34.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 391.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 152, 157 - 158, Şek. 53, Res. 110.

(45) İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi,* Konya, 1964, s. 402.
M. Katoğlu, '13. Yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve son Cemaat Yeri', *Türk Etnoğrafya Dergisi,* IX, 1966, Ankara, 1967, s. 85.
Ö. Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları,* Ankara, 19076, s. 176 - 177.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 358.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 232, 233 - 234.

(46) M. Önder, *Mevlâna Şehri Konya,* Konya, 1962, s. 109 - 111.
İ. H. Konyalı, *a.e.*, s. 523 - 526.
M. Katoğlu, *a.e.*, s. 83.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 101 - 102.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 66.
Ö. Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda* ....., s. 178.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 293, 294 - 295, Res. 112.

(47) K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts,* Berlin, 1961, s. 114 - 117.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 163.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 258, 259 - 260.

(48) İ. H. Konyalı, *a.e.*, s. 516 - 518.
M. Katoğlu, *a.e.*, s. 85 - 86.
S. Dilâver, 'Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescidlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi', *Sanat Tarihi Yıllığı,* IV, 1970 - 1971, İstanbul, 1971, s. 19.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 104 - 105.
Ö. Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda* ....., s. 174 - 175.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 359 - 360.
Ö. Bakırer, *Onikinci Yüzyılın* ....., s. 386, 387 - 388, Şek. 56.

(49) İ. H. Konyalı, *a.e.*, s. 333.
M. Önder, *a.e.*, s. 112 - 113.
M. Katoğlu, *a.e.*, s. 85.

Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 105 - 106.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 326 - 327.
G. Öney, *a.e.*, s. 31 - 32.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 404, 406 - 407, Res. 113.

(50) M. Z. Oral, 'Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları', *Vakıflar Dergisi,* V, Ankara, 1962, s. 230 - 239.
Ş. Yetkin, *a.e.*, s. 43.
G. Öney, *a.e.*, s. 21 - 22.
M. Meinecke, *a.e.*, s. 20 - 21.
Ö. Bakırer, *a.e.*, s. 85, 86 - 87, Şek. 30.

(51) Aynı örgünün, yatay birimlerin sırsız tuğla, düşey birimlerin çini birimlerle uygulanan şekline, birkaç örnek olarak, onüçüncü yüzyılın ilk yarısından Malatya Ulu Camiisi'nde avlunun Batı revakında kemer içliği; 1235 tarihli Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi'nde kubbede; 1239 - 40 arasına tarihlenen Tac-ül Vezir Türbesi'nde kubbe; 1278 tarihli Çay Taş Medrese'de mescid Kubbesi; ve 1270 - 80 tarihli Konya Sahip Ata Hanikâhında orta mekânı örten kubbedeki uygulamalar, verilebilir.

(52) A. U. Pope, *a.e.*, s. 1027.
J. Sourdel - Thomine, *a.e.*, s. 133, not. 7.
O. Aslanapa, *a.e.*, s. 23, Res. 36, 37.

(53) A. U. Pope, *a.e.*, Lev. 325 A.

(54) *y.e.*, Lev. 325 B.

(55) A. Godard, 'Historique du Masjid-é Djuma d'Isfahan', *Athar-é-İran,* II, Isfahan, 1937, Şek. 153.

(56) A. Godard, 'Khorasan ....', Şek. 40, 41.

(57) A. Godard, 'Les Coupoles', *Athar-é-İran,* VI/4, Isfahan, 1949, Şek. 228. D. N. Wilber, 'The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in İran', *Ars Islamica,* VI, Michigan, 1939, Şek. 3.

(58) A. Godard, 'Khorasan ....', Şek. 6.

(59) A. Grabar, *a.e.*, s. 55, Res. 123.

(60) Örneğin: Erzurum Tepsi Minare'de gövdenin üst kısmındaki kalın örgü kuşağını sınırlıyan ince kuşağını sınırlıyan ince kuşaklarda küçük kare birimler yanyana dizilirler. Sivas Ulu Camii minaresinde Kufî yazı kuşağını sınırlıyan iki ince kuşakta yatık yerleştirilmiş 'S' harflerini anımsatan sırsız tuğla ögeler bir zencerek düzenlemesi gerçekleştirirler. Malatya Hötüm Dede minaresinde ise altıgen biçimde kesilmiş ögeler şerefe altında ince bir kuşak içinde dizilirler. Bk: Ö. Bakırer, *a.e.*, Şek. 61. 5b, 9, Res. 119, 148, 52, 151.

(61) *y.e.*, Şek. 86, Res. 162.

(62) O. C. Tuncer, 'Anadolu'nun ilk dört Selçuklu Kumandanı ve yaptırdığı Yapıların özellikleri', *Vakıflar Dergisi*, XII, Ankara, 1978, Res. s. 143.

(63) A. Grabar, a.e., Res. 212.

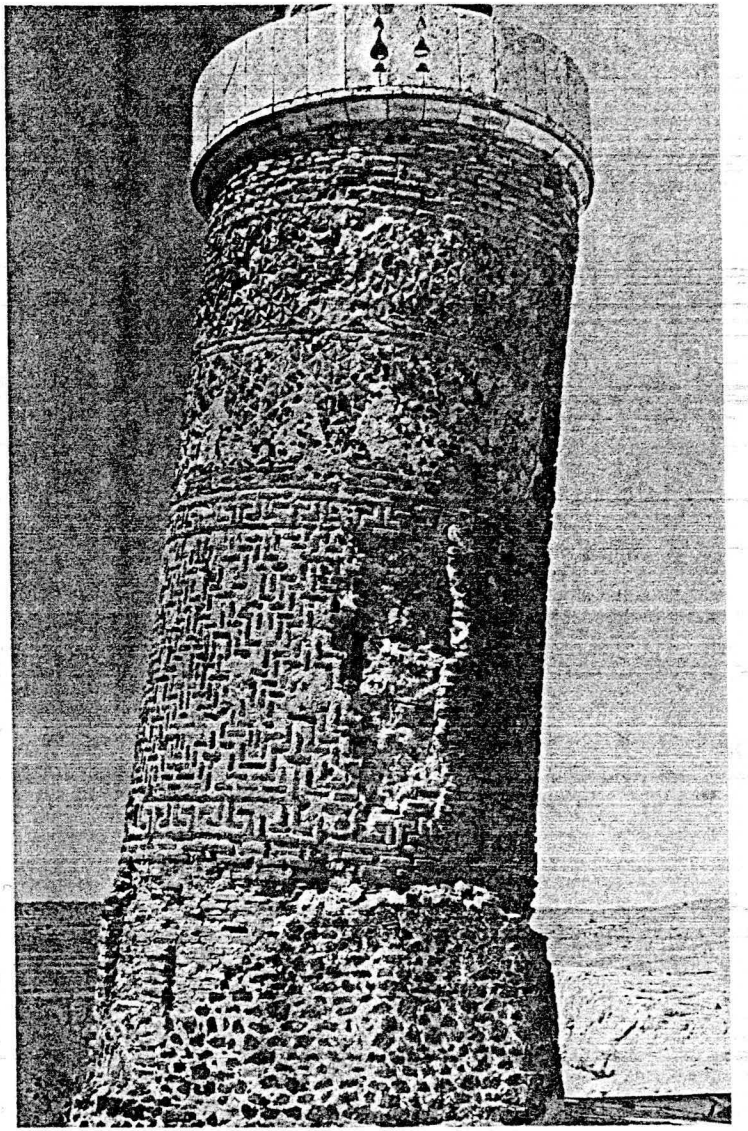
(64) A. Godard, 'Historique du Masjid-é Djuma .....', Res. 153.
A. U. Pope, *a.e.*, Lev. 292, 296 A, 298 A.

(65) M. B. Smith, *a.e.*, Res. 44, 45, 46, 50.

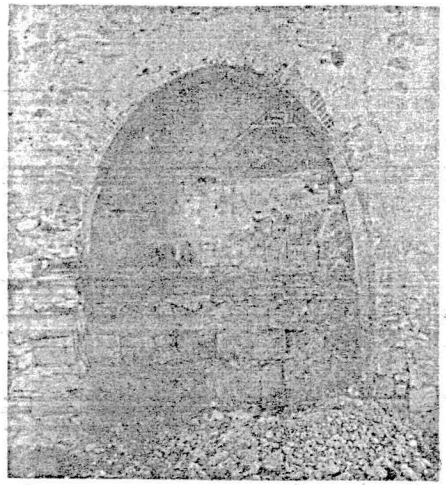
(66) D. N. Wilber, *a.e.s.*, 18, 30, Şek. Ia, 5, 6; yazarın belirttiği gibi İran'da bu tür düzenlemeler giderek sırlı tuğla ve çini kaplamaların yolunu açmıştır.

(67) F. Sarre - E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet,* Berlin, 1911 - 20, Şek. 238..
O. Aslanapa, *Türk Sanatı,* I, İstanbul, 1972, Şek. 161.

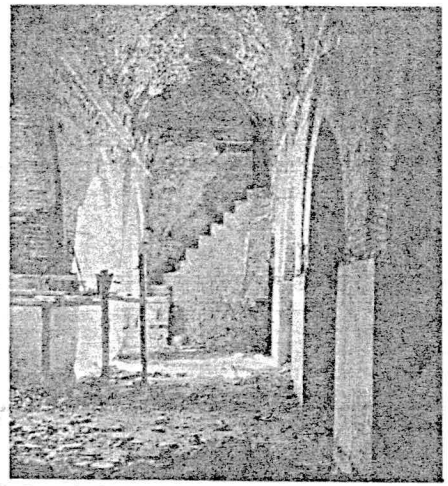
(**) Bedrettin Cömert anısına düzenlenen "Sanat Tarihi ve Sanat Sorunları" Seminerinde sunulan bildiridir.

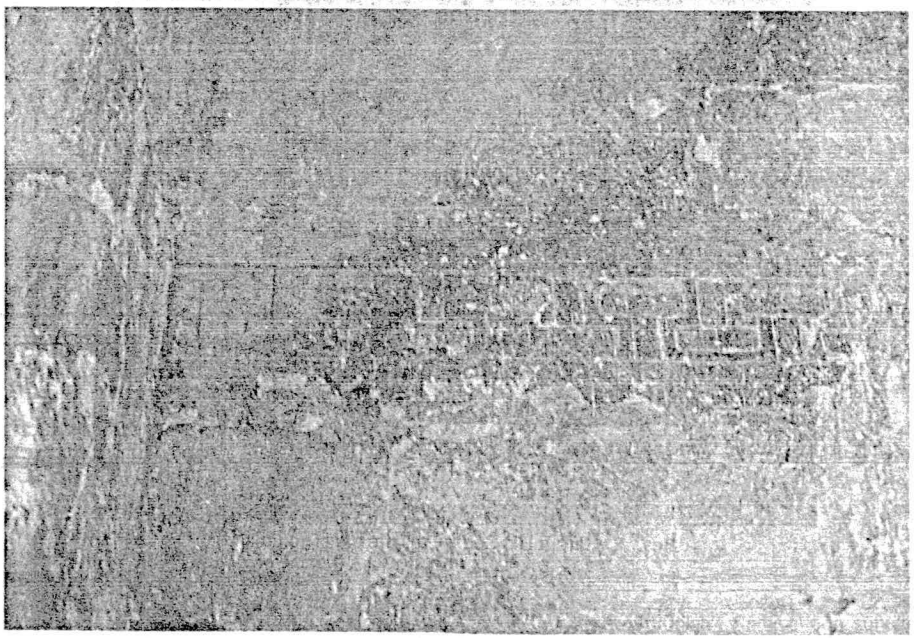
Res. 1. Harput Ulu Camisi, minare genel görünüş.

Res 2. Harput Ulu Camisi, minare kaidesinin Batı cephedeki kemer açıklığı arkasından görünüşü.

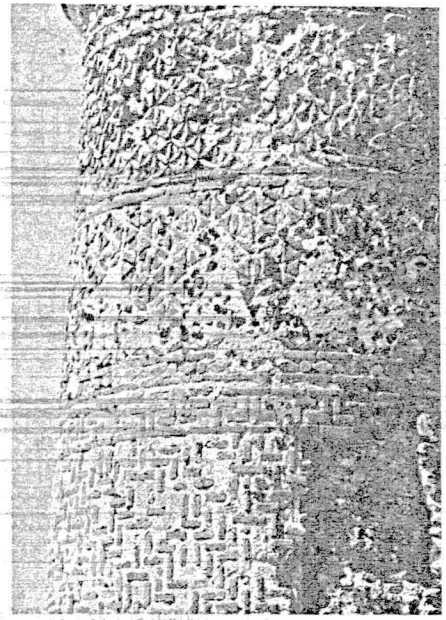
Res. 3. Harput Ulu Camisi, minare kaidesinin yapı içinden görünümü.

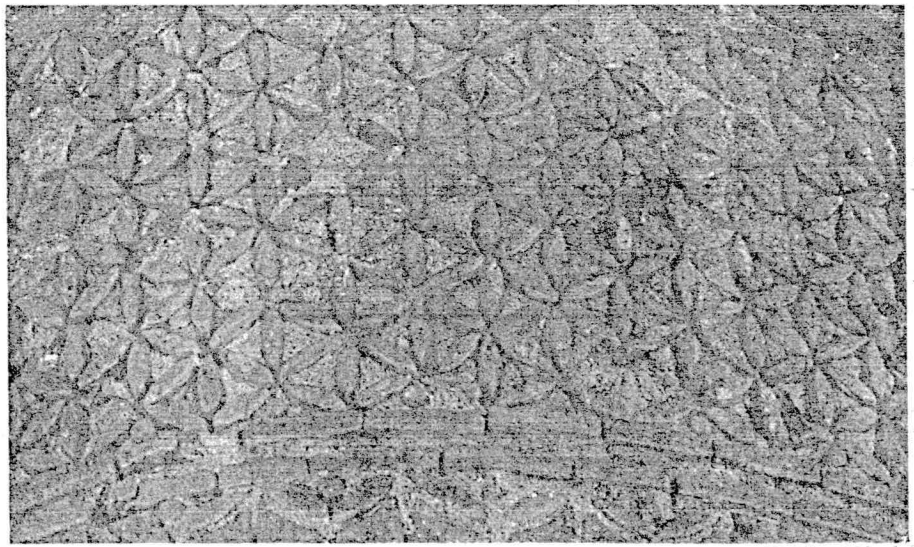
Res. 4. Harput Ulu Camisi, minare kaidesinden ayrıntı. En alttaki tuğla örgü kuşağı.

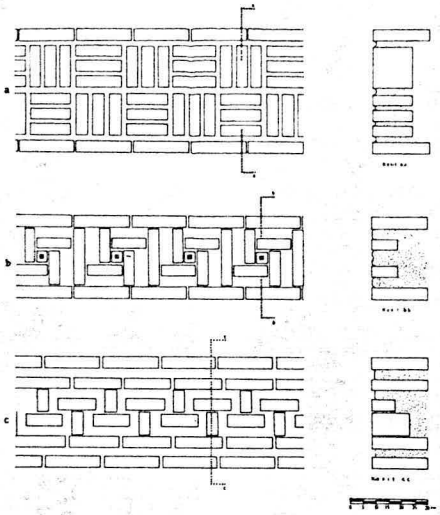
Res. 5. Harput Ulu Camisi, minare gövdesinde en alttaki kalın örgü kuşağından ayrıntı.

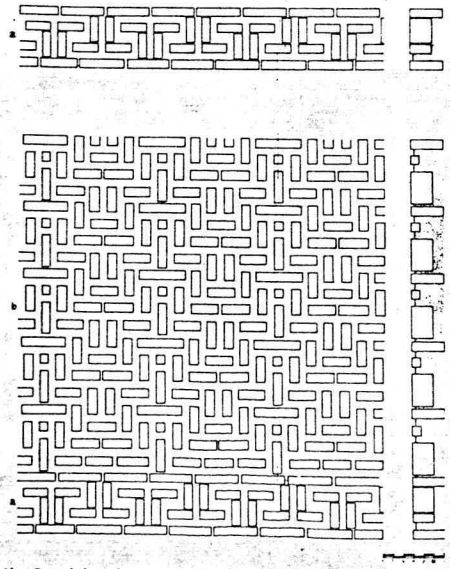
Res. 6. Harput Ulu Camisi, minare gövdesini saran kalın ve ince örgü kuşakları ve düzenlemeler.

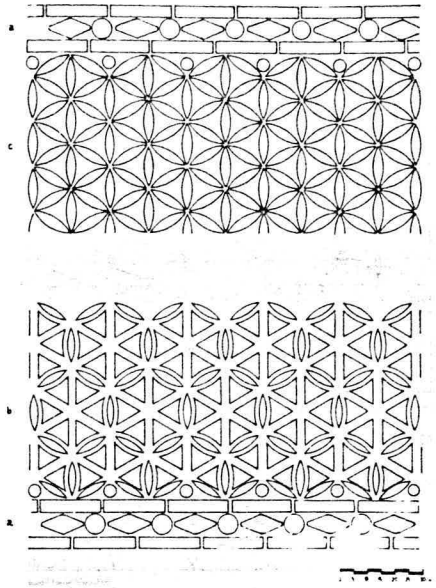
Res. 7. Harput Ulu Camisi, minare gövdesinde en üstteki örgü kuşağından ayrıntı.

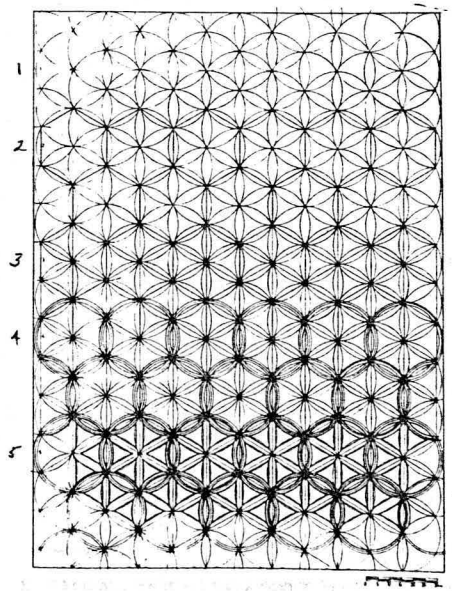
Şek. 1. Harput Ulu Camisi, minare kaidesindeki tuğla örgü kuşakları.

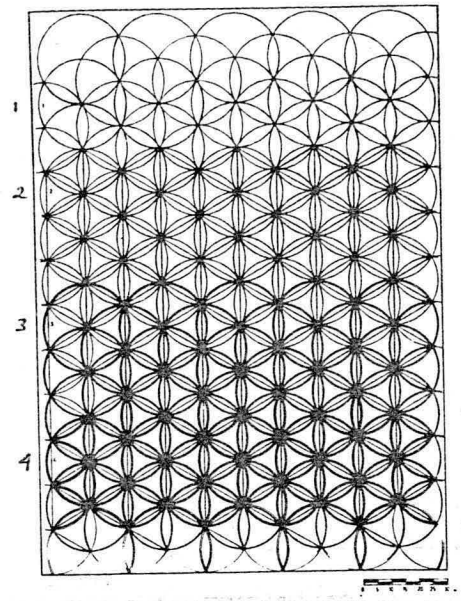
Şek. 2. Harput Ulu Camisi, minare gövdesinde en alttaki geniş kuşak ve ince kuşaklar.

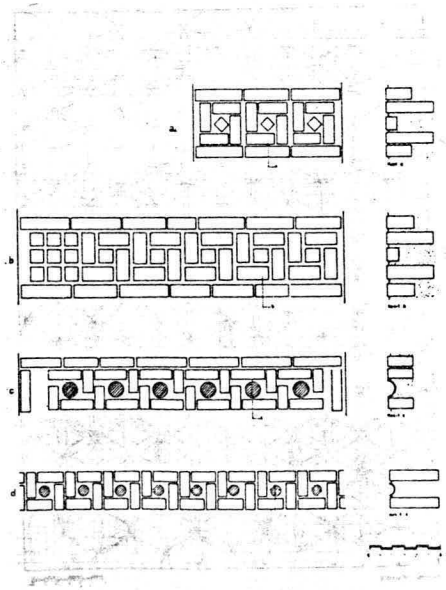
Şek. 3. Harput Ulu Camisi, minare gövdesinin ortasında ve en üstündeki iki geniş kuşak ve ince kuşaklar.

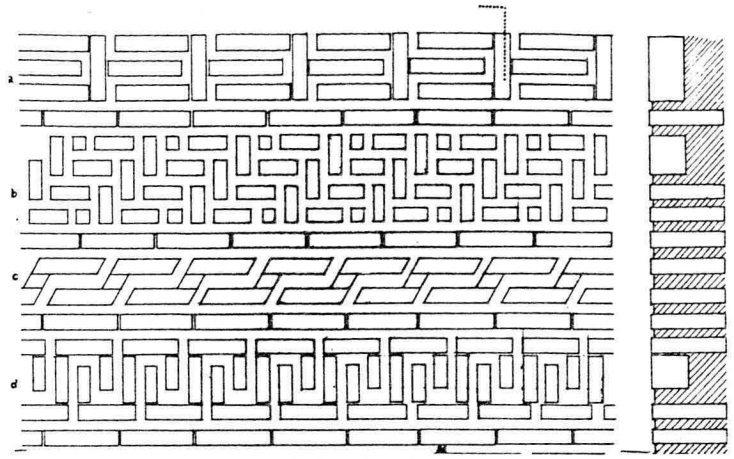
Şek. 4. Harput Ulu Camisi, minare gövdesinde Şek. 3b'deki düzenlemenin geometrik çözümü.

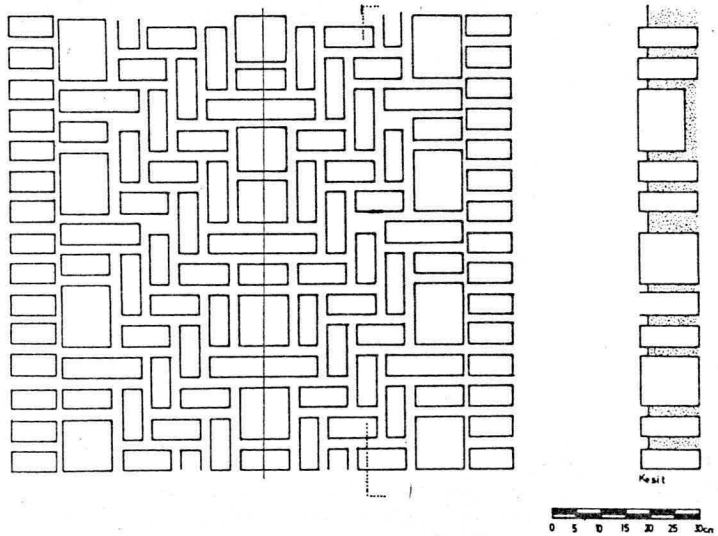
Şek. 5. Harput Ulu Camisi, minare gövdesinde Şek. 3c'deki düzenlemenin geometrik çözümü.

Şek. 6. Kaydırma yapılmıyan tekli yatay/düşey istif çeşitlemeleri:
a. Sivas Keykavus Darüşşifası, b. Niksar Kırkkızlar Türbesi, c. Akşehir Ferruhşah Mescidi, d. Aksaray Kızıl Minare.

Şek. 7. Tokat Alaca Mescid, minare gövdesi şerefe altı. Kaydırma yapılmıyan yatay/düşey istif ve yatay/düşey istif örnekleri.

Şek. 8. Akşaray - Selime Köy, Anonim Türbe. Yatay/düşey istif.